

УДК 821.161.2(092)

Ю. В. Миненко,
здобувач

(Національний університет "Острозька академія")

**ЕМБЛЕМАТИЧНИЙ ТА ПАНЕГІРИЧНИЙ СТРУМЕНІ
УКРАЇНСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ ПОЕЗІЇ**

У статті розглядаються питання генези емблематичного та панегіричного жанрів української поезії епохи бароко, а також синтетичного жанру геральдичної поезії. Особливу увагу приділено ролі емблематики та панегіриків у формуванні жанру геральдичної поезії.

Дослідники, аналізуючи жанр геральдичної поезії, відносять її до видів емблематичних або панегіричних віршів. Проте при глибшому дослідженні знаходяться підстави кваліфікувати його як окремий жанровий різновид, що увібрав у себе емблематичну форму і панегіричний зміст. Однозначно геральдичну поезію як синтетичний жанр не можна відносити ні до одної, ні до іншої групи віршів. Слід при цьому пам'ятати, що геральдична поезія як жанр не сформувалася на українському ґрунті, а була запозичена з польської літератури в готовому вигляді. Зважаючи на специфіку геральдичних віршів, потрібно висвітлити роль емблематичного та панегіричного жанрів, з якими вірші на герби мають багато спільного.

В епоху бароко виробляється так званий емблематичний тип мислення, в якому об'єктивний світ сприймається як система прихованих ідей та символів, пізнання яких веде до духовного, до істини, до Бога. З повною силою це відбилося в мистецтві і літературі цієї доби, про що свідчать конкретні приклади. Уже перші відомі поетичні твори української літератури Герасима Смотрицького і Андрія Римші, членів Острозького гуртка, мають емблематичний характер, зміст їх полягає у тлумаченні гербів, які самі по собі становлять алегорично-символьні графічні зображення.

На емблематиці побудовані твори багатьох барокових письменників, які спираються на усталені системи образів античності (міфологія), середньовіччя (Біблія), а також створюють нові образи. Про емблематичний характер мислення свідчать і заголовки видань: "Меч духовний" Лазаря Барановича, "Перло многоцінное" Кирила Транквіліона-Ставровецького, "Млеко" Івана Величковського.

Розглядаючи історію зорової поезії, М. Сорока [1: 47] наголошує, що особливо популярними в добу бароко є збірники емблем, такі як "Emblematum liber" Андре Альціата (1531, Аугсбург), що містила 103 емблеми і перевидавалася понад 170 разів, а також "Amorum emblemata" (Антверпен, 1608), "Amoris divini emblemata" (Антверпен, 1615) Отто Веніуса, "Pia desideria" єзуїта Германія Гуго (Антверпен, 1624), "Typus mundi" (1627), укладеної школою риторики єзуїтського ордена в Антверпені, "Emblems" (Лондон, 1635) Франсіса Кворлза та багато інших. Збірник Альціата, приміром, складався з "тріади": зображення окремих предметів чи їх сполучень, міфологічних, біблійних чи історичних фігур; девіз, яким розкривався зміст зображення; пояснювальний підпис. В основі емблеми лежала візуальна, оречевлена метафора. Емблема поставала таким чином завдяки несподіваному поєднанню асоціацій та витвореного внаслідок цього "розумового образу", в якому поняття набували вигляду ілюзорної конкретності [2: 234]. Поширення емблематичної поезії зробило її зрештою в часи бароко жанром масової літератури [3: 192].

Однією з найпопулярніших емблематичних збірок, яка мала значний вплив і на українську літературу, було видання І. Камерарія "Symbolorum et emblematum" (1590). Добре відомим був і збірник Альціата. Він знаходився, наприклад, у зібранні книг Сильвестра Медведєва. У Єпіфанія Славінецького була "Символіка єгипетська", в бібліотеках Стефана Яворського, Феофана Прокоповича зберігались емблематичні збірники Сааведри Фахардо, Германа Гуго та ін.

Цікаву характеристику емблематичних збірок знаходимо у відомого дослідника українського бароко Д. Чижевського: "Емблематичні збірки – це своєрідний синтез малярства та поезії... Важливо, що сама форма сполучення малюнка та вірша ставила перед авторами віршів (що одночасно мусили "вигадати", "винайти" малюнки або вибрати їх з вже відомого матеріалу інших збірок) своєрідні завдання" [3: 192].

Під емблемою (з лат. "додатковий, допоміжний орнамент") розуміють предмет, зображення, що умовно або символічно виражає певне поняття, ідею [2: 234]. Зображення в емблематиці завжди означає більше, ніж передбачає. Отже, емблема є своєрідним трампліном для сукупності можливих осмислень. Емблема в бароко використовується швидше як символічне зображення, супроводжуване віршовою сентенцією чи прозовим текстом. Як символи були впроваджені солярні знаки, зображення звірів, рослин та тварин, людини, архітектурних споруд тощо. Люди бароко охоче шукають таємних знаків, що часто приховують містичний зміст.

Поряд з іншими літературним джерелом емблематичних символів та зображень часто слугувала також Біблія. В емблематиці біблійна символіка вступає у тісний зв'язок з античною міфологією, а на слов'янському ґрунті – з язичництвом.

Розвиток жанру емблеми був помічений слов'янськими літературами. Твори емблематичного характеру, що передували збірнику Альціата, сам збірник Альціата, а також ті, що виходили слідом за ним, швидко поширились у Польщі, Чехії, Росії та Україні. У мистецтві цих країн до цього часу вже простежувалась лінія зближення літератури та живопису, також побутувала думка, що зображальні засоби переважають за своєю силою словесні, що і викликало звернення до емблеми та жанрів, пов'язаних з нею. Власне, саме в емблематичних жанрах найактивніше виявили себе домінуючі риси барокового стилю – концептизм, метафоризм, алегоризм і символізм.

Думка емблематичного вірша афористично загострювалася, "оперювалася", як стріла, "певними словесними та стилістичними засобами" [4: 10]. Гарна емблема повинна була дивувати і захоплювати. Власне, все це стосується і геральдичних віршів, вимог, що висувалися при їх написанні. Отже, в написанні і характері емблематичних та геральдичних віршів багато спільного і насамперед подібна тричленна будова, тож не дивно, що українські стеммати тривалий час розвивалися з емблематикою в одному руслі й багато дослідників відносили вірші на герби саме до емблематичного жанру барокової поезії.

Не слід, проте, вважати це твердження беззаперечним. Польські джерела, приміром, свідчать про протилежне. "Геральдика передувала емблематиці і до певної міри спричинилася до її постання" [5: 74]. Францішек Піларчик, автор спеціально присвяченої польським стемматам праці, зауважує, що в історії польської літератури геральдичні вірші також тривалий час пов'язувалися з емблематичною поезією через їхню схожість. Це, однак, на думку автора, не з'ясовує генези стемматів, які в польській літературі з'являються ще в 20-х роках XVI століття, за 10 років до появи збірника Альціата "Emblmatum liber" (1531) [6: 18]. Очевидно, генезу віршів "на герби" слід шукати у більш віддаленому минулому.

Початки емблематики можна знайти ще в ранньому християнстві. Але середньовічне суспільство створило підвищений попит на всілякого роду емблеми. У суспільстві, в якому лише одиниці вміли читати, потрібні були зображення, що легко уявлялися і запам'ятовувалися (пляшка вина означала таверну, знаряддя праці відповідне ремесло). Не слід також забувати про емблеми на монетах, печатах, військових прапорах. "Геральдика як цілісна система постає з поєднання всіх цих елементів у середині XII століття" [6: 19]. А в добу раннього Ренесансу (XIV – XV ст.) геральдика й емблематика остаточно розмежовуються.

На давній зв'язок герба зі словом вказують також герби, які містили каламбурну алюзію до прізвища сім'ї (приміром, предмет чи тема, назва якої була співзвучна з назвою родини). Початків геральдичних віршів можна також дошукуватися в численних девізах, якими оздоблювалися герби. Були це зазвичай короткі 2-4-слівні прислів'я, сентенції, часом алюзії до прізвища власника герба.

Винайдення книгодрукування і бурхливий розвиток друкарства у XVI ст. створили можливості постання й розвитку збірок та емблематичних циклів у книжковому форматі. Це вплинуло і на розвій текстової ілюстрації у книгах. Вірші на герби з'являються у виданнях у зовнішньому корпусі книжки, вони розтлумачують на початку чи наприкінці видання герб автора, а ще частіше герб адресата передмови чи дедикації (присвяти).

Важливу роль у розвитку емблематичної та геральдичної поезії відіграли шкільні поетики, що призначалися для читання курсу з теорії поетичного мистецтва у європейських вищих школах. Такі курси, як правило, укладалися самими викладачами-лекторами на основі теоретичних принципів, вироблених відомими ренесансними теоретиками (Понтан, Скалігер, Віда), які у свою чергу спиралися на античні джерела, зокрема, на "Поетику" Аристотеля і "Послання до Пізонів" Горация.

Ще однією складовою геральдичної поезії став панегіричний струмінь. Це стосується, зокрема, не зовнішньої, зорової, а змістової сторони віршів на герби. Знову ж таки не можна пов'язувати появу української геральдичної поезії з впливом жанру панегірика доби бароко, який зародився лише на межі XVI – XVII століть. Слід говорити радше про вплив панегіричного змісту раніших часів. Адже жанр панегірика відомий ще з античності, його найхарактернішою ознакою були вихваляння та уславлення визначної події чи подвигів видатної людини. У західноєвропейських літературах розквіт панегіричної літератури спостерігаємо в латинській поезії італійських гуманістів XV – XVI ст. Явище це було не випадковим, адже епоха гуманізму висунула на перший план роль індивідуального і дійшла до обожествлення видатних історичних осіб, а слідом за ними і таких, які лише претендували на такий титул. Тому прославлення окремих персон та їхніх справ стало одним з найпрестижніших завдань віршотворства. "Тому зрозуміло, чому не стільки виявлення почуттів і зображення природи, скільки прославлення окремих осіб та їх вчинків стало темою серйозного віршування. Поети

старались відплатити державі і князю за шанування і винагороду похвалами, уявляючи, що роздають безсмертя" [7: 145].

В українській літературі панегірики в чистому вигляді з'являються наприкінці XVI століття ("Просфони́ма", 1591), хоча панегіричні елементи були наявні ще в давньоруські часи – у похвалах на честь князів у "Повісті минулих літ", "Київському літописі", "Слові про закон і благодать" Іларіона, згодом у західноруському (похвала Вітовту), Галицько-Волинському (похвали Данилові Галицькому та Володимирі Васильовичу) та Короткому київському (похвала Костянтину Острозькому) літописах.

Розквіт панегіризму в добу бароко в Україні пов'язують з поширенням братського руху з 80-х років XVI ст., коли входить у моду запозичена з Польщі традиція складання прозових і віршових промов та панегіриків на пошану видатних людей, де прославляються їхні чесноти, добродійства і героїчні вчинки – справи на користь суспільства [8: 191].

На початку XVII століття з'являються цілі вітальні цикли у формі декламацій: "Візерунок цнот... Єлисею Плетенецькому" Олександра Митури (1618), "Імнологія" (1630), "Евхаристіон, або Вдячність" (1632), "Евфонія" (1633). Відомі також оплакувальні панегірики, наприклад, "Лямент дому княжат Острозьких" (1603), "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного" (1622) Касіяна Саковича та ін.. Серед поетів-панегіристів другої половини XVII – початку XVIII століття помітними постатями були Григорій Бутович, Іван Величковський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович.

Панегірики в українських виданнях вміщують на початку або в кінці книг. Там же розміщуються і геральдичні вірші на герб мецената видання чи вірші-дедикації (присвяти). Жанр геральдичних віршів був одним з найплідніших у ранньому українському віршуванні, чому немало сприяв активний розвиток книговидавничої діяльності. Поширеними були також передмови та післямови до друкованих видань, загалом властиві для українського бароко.

Похвали в українських панегіриках продиктовані не одною лише літературною модою: вони мали основу також і в самому побуті, що складається під впливом глибших причин. Участь українських магнатів кінця XVI і початку XVII ст. разом з міським населенням і дрібною шляхтою у захисті національної культури (Костянтин Острозький, Адам Кисіль та ін.) викликало і в письменницькому середовищі, що виражало настрої цих верств населення, прагнення прославити героїв.

Тож хоч автори українських геральдичних текстів часто брали за основу польські зразки, для них ці тексти означали значно більше, ніж просто підтвердження шляхетських цнот і достоїнств. "Якщо польські автори, наслідуючи західноєвропейську моду вміщати перед текстом книг віршові епіграми на честь меценатів, могли обмежитися майже виключно оспівуванням їх благородства і жертв на користь науки й культури, – українському автору часто доводилось вихвалити своїх меценатів за захист "збройною і оружною рукою" народного побуту, його мови, вірувань" [7: 137].

У загальному поділі барокової літератури на елітарну та загальнонародну геральдичні тексти, як і панегірики, безсумнівно належать до першої групи, адже саме в них культивується героїко-патріотична тематика. Геральдична поезія належить до стилю високого бароко, це свідчення шляхетності та аристократизму в українській літературі.

З часом геральдичну поезію ми зустрічаємо все рідше, натомість більшає кількість панегіриків. Таким чином, геральдична поезія, по суті, була витіснена більш вільним жанром панегірика, для якого наявність герба і "прив'язка" до нього не була необхідністю. Це також, очевидно, пов'язано з вимиранням князівських родів і визріванням нової національної еліти – козацтва, що, як відомо, складалося здебільшого з простолюду, який родовими гербами не володів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Сорока М. Зорова поезія в українській літературі кінця XVI – XVIII ст. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1997. – 208 с.
2. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва та ін. – К.: Вид. центр "Академія", 1997. – 752 с.
3. Чижевський Д. Емблематична поезія // Чижевський Д. Українське літературне бароко / Видання підготував О. Мишанич. – К.: Обереги, 2003. – С. 189-225.
4. Крекотень В. І. Українська книжна поезія середини XVII ст. // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упоряд. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 5-23.
5. Deluga Waldemar. Kijowskie druki emblematiczne XVII – XVIII-wiecznych wydań polsko- i łaścińskojęzycznych // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Том II. – К., 1993. – С. 69-97.
6. Franciszek Pilarczyk Stemmata w drukach polskich XVI wieku. – Zielona Góra, 1982. – 120 s.
7. Перетц В. Н. Из наблюдений над украинским виршеписанием XVI – XVII вв. // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы семнадцатого столетия. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1962. – С. 137-161.

8. Українське бароко: Наукове видання // Керівник проекту Д. Наливайко: У 2 т. – Т. 1. – Харків: Акта. – 635 с.
9. Курціус Ернст Роберт. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2007. – 752 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.02. 2010 р.

Миненко Ю. В. Эмблематическая и панегирическая тенденции украинской геральдической поэзии.

В статье рассматриваются проблемы генезиса эмблематического и панегирического жанров украинской поэзии эпохи барокко, а также синтетического жанра геральдической поэзии. Особенное внимание уделяется роли эмблематики и панегириков в формировании жанра геральдической поэзии.

Mynenko Yu. V. The Emblem and Panegyric Tendencies of Ukrainian Heraldic Poetry.

In the article there are considered the questions of genesis of emblem and panegyric genres of Ukrainian baroque's poetry and also synthetic genre of heraldic poetry. Roles of emblem genre and panegyrics in a formation of the genre of heraldic poetry have a considerable attention.